

A Heves vármegyei településnév-alkotás nyelvi eszközei (X–XIV. század)

1. Régi helyneveink vizsgálatában kutatóink kiemelt jelentőséget tulajdonítanak településneveinknek. Különösen a korai ómagyar korból ránk maradt latin nyelvű szövegek szórványaiban található adatok szolgálnak sok tanulsággal a magyar nyelv- és névtudomány számára a honfoglalást követő évszázadokra vonatkozóan. De egyúttal a történelemtudomány számára is lényeges tájékoztatást nyújtanak a helységnevekben rejtőzködő s a névadás motivációjának a megfejtésével felszínre hozható korabeli történeti viszonyok felderítése nyomán.

Településneveink különböző megközelítésű és más-más szempontú vizsgálatáról részletes áttekintést készített Hoffmann István a magyar helynévkutatásról írt tudománytörténeti kötetében (2003, 168–204). Ebben utalt arra, hogy az utóbbi évtizedekben némely helynévkutatóink a magyar nyelvterület földrajzilag körülhatárolt részének (egy-egy közigazgatási egységnek), egy-egy megyének a településneveit vonták vizsgálatuk körébe, s ezek névegyedeit, illetőleg azoknak a rendszerbeli viszonyait elemezték saját választott szempontjaik szerint.

Mai településneveink típusait, rendszerszerű összefüggéseit igyekeztek feltárni a Zala (Ördög 1981), Veszprém (Juhász 1981), Fejér (Barabás 1984), Somogy (Várkonyi 1984), Komárom (Körmendi 1989) és Békés megyei (Hévvízi 1993) helységnévi adatok felhasználásával készült dolgozatok.

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén pedig az Árpád-kori Magyarország bizonyos vármegyéinek az ómagyar kori településnevei kerültek a névtani kutatások középpontjába. Így Győr (Bényei–Pethő 1998), Abaúj és Bars (Tóth V. 2001), Borsod és Bodrog (Póczos 2001), valamint Bihar vármegyéé (Rácz A. 2005).

Ez utóbbi sorozathoz kapcsolódik dolgozatom, amelyben (a korai ómagyar kor időhatárait némileg kitágítva) a XIV. század végéig igyekszem megvizsgálni Heves vármegye településneveit. Mivel az egyes helynévi egyedek bármiféle vizsgálata a névalkotó nyelvi elemek (lexémák, morfé-mák) felderítése, azonosítása nélkül elképzelhetetlen, mintegy azokhoz alapul, kiindulásul szolgálnak, azoknak feltételei, ezért jelen munkámban a majdani egyéb vizsgálatokhoz előzetesen Heves vármegye XV. század előtti

településneveinek a lexikális-morfológiai elemzését fogom elvégezni, egyenként feltárva a nevek alkotásában közvetlenül részt vevő nyelvi elemeket: lexémákat, toldalékmorfémákat.

Az egyes névalkotó lexikális elemek és toldalékmorfémák konkrét jelentésben (ez által meghatározott szófajisággal) és funkcióban, önmagukban állva vagy egymással kapcsolódva hozzák létre a helyneveket. Mindezek alapján típusokat, osztályokat képeznek. E kategóriák ismeretéből egyúttal logikusan következik a feldolgozás menete és tagoltsága is. Természetesen a helyneveket közvetlenül alkotó nyelvi eszközök számba vétele közben nem kerülhetjük ki teljesen a helynévelemzés más szempontjait sem, így folyamatosan utalnunk kell azokra a motivációkra, amelyek indukálták a névadást, illetőleg amelyek a névrészek funkcióiként a helynevekben jelen vannak. Ugyancsak fel kell derítenünk azokat a névalkotási módokat, amelyekkel a feltárt nyelvi eszközök tulajdonnévként azonosításra, egyedítésre alkalmassá válnak.

Lexikális-morfológiai vizsgálatomhoz Hoffmann István helynévelemzési modelljét vettem alapul, a névszerkezetek fogalmi kategóriáit: névrész, névelem; egyrészes (egyszerű), kétrészes (összetett) név; műszavait az okleveles névanyag jellegéhez igazítva alkalmaztam (vö. Hoffmann István, 1993). Meggyőzőnek tartom azonban Györffy Erzsébet módosító elgondolásait (2004, 130), s a névalkotásban közvetlenül szerepet játszó, a névrészek viszonyát jelölő morfémákat a kétrészes nevek előtagjainak a végén is névalkotó formánsnak tekintve, az azokat megelőző fő szófajiságának megfelelően sorolom be az alapszavukat.

Településnévi adataimat ún. másodlagos forrásokból merítettem. Heves vármegye Árpád-kori, sőt ómagyar kori településeivel és településneveivel több kutató (elsősorban történészek, levéltárosok) foglalkozott már. Az utóbbi évtizedekben megjelent kiadványok megbízható módon közlik a névelőfordulásokat, így a névtan kutatója az eredeti források adatainak ismételt kijegyzetelése nélkül támaszkodhat azokra. Az adatok valóságát tényezők sora igazolja: többségük szerepel mindegyik kiadványban, jó részük ma is településnév vagy településnév része, mások pedig a közelmúltig éltek, vagy jelenleg is élnek határrészek, mikrotoponimák nevében, többnyire azok részeként.

Forrásaim tehát: Györffy György (1987, 37–146), Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Hevesvármegye; Kovács Béla (1991), Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 1. Heves megye; Kondorné Látkóczki Erzsébet (1997), Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban; B. Huszár Éva (2000, 9–94), Heves megye helyneveinek vizsgálata. Kísérlet a helynevek korának és a honfoglalás utáni települési rendnek megállapítására; B. Huszár Éva (2002, 189–277), Heves megye elpusztult falvainak történeti topográfiája. Historia est... (Írások Kovács Béla köszöntésé-

re); Csiffáry Gergely (2005), Pesty Frigyes, Heves vármegye helynévtára. (Mivel a vizsgálatba vont településnevek döntő hányada megtalálható Györffy György idézett művében, betűrendben, ezért csak a nála hiányzó névegyedek első említése mellett jelzem a felhasznált forrást, az irodalomjegyzékben szereplő rövidítésekkel. Adataimat egyébként a felsorolt forrásokban és a FNESz.-ben is közölt módon, mai helyesírású alakjukban idézem.)

2. Forrásaim, a Heves vármegye településneveit (is) tartalmazó gyűjtemények alapján összesen 355 egykori település meglétét valószínűsíthetjük, s ezeknek 431 (legalább egymorfémányi eltérést mutató, minősíthető) névváltozatát. A XV. század előtt csupán egyetlen változata bukkant fel 292 helységnévnek, kettő 51-nek, három 11-nek, és négy egyetlen egynek. Így az adatok alapján többnevű volt 63 település.

Szerkezeti szempontból egy- és kétrészes (egyszerű és összetett) nevek egyaránt találhatók az állományban. Az előbbi kategóriát 340, az utóbbit 91 településnév alkotja; arányuk: 78,88% : 21,11%.

Más tulajdonnevekhez hasonlóan a településnevek megalkotásában is különböző lexémakategóriák vehetnek részt: eltérő szófajiságú, sokféle jelentéstartalmú közszavak és tulajdonnevek (vagy azok részei), esetenként szókapcsolatok, szószerkezetek is. Ezek a nyelvi elemek egyrészes településnevekként a lakott hely egyik vonását, a név egyetlen funkcionális jegyét önmagukban vagy valamely képzővel együtt fejezik ki, a kétrészesek pedig kettős névadói motivációra utalva elő- és utótagjukban egyet-egyet. Az egyes névegyedekben felismert lexémák és lexémakapcsolatok áttekintése után megmutatkozik, hogy a korai Heves vármegyei településnevek csoportjára miféle lexikális struktúrák jellemzők inkább, és melyek kevésbé

3. Az egyrészes településnevek (340; 78,88%) lexikális-morfológiai felépítése

Az áttekintett időszak mindegyik századára igaz, hogy a Heves vármegyei egyrészes településnevek mind abszolút számukat, mind számarányukat tekintve jelentős mértékben meghaladják a kétrészesekét. Az időszak végére ez a különbség némileg mérséklődött, vagyis folyamatosan nőtt a kétrészesek száma.

3.1. Jelöletlen lexémát tartalmazó egyrészes településnevek (292; 85,88%)

A vármegye egyrészes településneveinek több mint négyötöde jelöletlen lexémából épül fel, semmiféle névképző formánst nem tartalmaz. E nevek előzménye vagy köznév, vagy tulajdonnév: személynév és helynév.

3.1.1. Köznevet a csoport egyrészes neveinek a kisebbik hányada tartalmaz: 45 (15,41%). Bár többféle szemantikai tartalmú lexéma jelentkezik közöttük, azonban többnyire csekély megterhelésűek.

A lakott helyek megjelölésére szolgáló földrajzi köznevek közül mindössze egy szolgált alapul efféle nevek alkotásához, a *Lak* névben. Emellett vízrajzi közneveket őriz a metonimikus keletkezésűnek vélhető *Hany* (*hany* 'mocsár, láp') és *Szék* (*szék* 'időszakos vízállás, kiszáradó tó'), utalva a falvak lokális jellemzőjére. Pusztá növény- (*Rozsnak*, *Szineg*) és állatnév (*Hort*), valamint egy egyéb köznév (*Ény*) mutat a hely sajátosságára, szintén metonimikus névátvitel eredményeként (*rozsnok* 'pázsitfűféle gyomnövény'; *cinagnafű* 'vérehulló fecskefű'; *hort* 'vadászkutya, agár'; *ín* ~ *én* 'ínség, vagyoni állapot').

Lényegesen gyakrabban szerepelnek az egykori birtokosra, lakosra, valami miatt jelentős személyre vagy embercsoportra vonatkoztatva a személyt vagy közösségi hovatartozást jelentő köznevek. Törzsnevek (8) maradtak fenn a *Jenő*, *Kér*¹, *Kér*², *Kürt* (H. 1: 28), *Megyer*, *Örs*¹, *Örs*², *Tarján*, *Tárkány*¹, *Tárkány*², *Varsány*¹ (H. 1: 42), *Varsány*² (12); nép- vagy néptörzsdék neve (7) a *Besenyő*, *Cseh*, *Gereg*, *Hatvan* (*chatwan* ~ *qatman* 'török törzsdéknép'), *Káloz* ('izmaelita'), *Ladány*¹, *Ladány*² ('iráni népcsoport'), *Tót* (8) falunevekben. Foglalkozásneveket (15) őriznek a *Fedémes*¹, *Fedémes*² ('méhekkal foglalkozó'), *Fegyvernek*, *Halász*¹, *Halász*², *Harangozó*, *Ispán*, *Kömlő* (*kémlő* 'hírszerző'; l. FNESz.), *Ludas* ('libapásztor'), *Polgár* ('ekés, szántó'), *Poroszló*, *Solymos* ('solymász'), *Szekeres* ('fuvaros, fuvarozásra kötelezett'), *Szinyér* (*szinyér* 'disznópásztor'), *Szőlős*¹, *Szőlős*² ('szőlőművelő'; H. 1: 39), *Szűcs*; *Szegény* (18). E társadalmi csoportnevekből szintén metonímiával alakultak a felsorolt településnevek, s jelzik az egyes falvak lakóinak az alapszó jelentette jellegzetes foglalkozását, illetőleg az azonos tevékenységet végző közösséghez való tartozását. E személyt vagy csoportot jelentő szavak birtoklásra utalnak, vagy arra, hogy ott éltek az egyes népcsoportok.

3.1.2. Pusztán egy tulajdonnevet őriz a jelöletlen egyrészes településnevek döntő hányada (247; 84,58%), sőt, a feldolgozott névállománynak is több mint a kétharmada.

a) A magyar névtudományban régóta igazolt tétel szerint jellegzetes korai, sőt az egyik legkorábbi magyar helynévadási mód és típus a pusztá (minden formáns nélküli) személynevek metonimikus átvitele települések megnevezésére. Az efféle egyrészes településnevekben az alapul szolgáló személynevek (és nemzetségnevek) a névviselő embert (vagy nemzetséget) mint a helység területének egyik birtokosát, tisztségviselőjét vagy nevezetes lakóját jelzik. Bizonyítják ezt a Heves vármegyei adatok is, hiszen 155 effélet valószínűsíthetünk. Így e névtípus itt is leggyakoribbnak számít.

A névegyedek minősítésében elsősorban a FNESz.-re, a RMCsSz.-ra és az ÁSz.-ra támaszkodtam. Az előzmény személynevek eredete szerint altípusokba illeszkednek adataink. Nagy valószínűséggel régi magyar világi vagy egyházi személynév az alapja a következőknek (88): *Adács*, *Ágas*,

Andornak, Anyás, Apc, Báb, Bágya, Balla¹ (H. 1: 16), Balla², Barta, Bátor¹, Bátor², Bátor, Bene, Bénye, Bere, Bocs, Bod, Bolya, Botond (H. 1: 18), Bökény (H. 1: 18), Buda, Buja, Bura, Csamak, Cseke, Csobánka, Déd, Demjén¹, Demjén², Derzs, Doba, Ecséd, Ecseg, Encs, Endre, Erdő, Fancsal¹, Fancsal² (H. 1: 22), Farnos, Fekecs (?Feket), Fogacs, Folt, Füged, Győ (H. 1: 23), Györk, Hasznos (Csi: 116), Hetény, Iva, Iván¹, Iván², Iván³, Ivány, Izsép, Jobbágy, Kerecsen, Kocs, Köre, Körü, Lelesz, Magy (H. 1: 29), Mák, Márk (Ko.), Mikó (H. 1: 30), Miske, Onga, Pók, Réde, Roff, Saj, Sáp, Sár¹, Sár², Sebestyén, Sej, Selyp, Súly, Száka, Szakállas, Szent (Szencs?), Szőke, Szőr, Tar (Csi: 230), Tarcsa, Tas, Tenk, Tyukod, Ugra.

Török személynévi előzményű (14) az *Alattyán, Baj* (H. 1: 15), *Bodony, Bő, Gyanda¹, Gyanda², Igar, Kajra, Kál, Sarud, Szajla, Szajol, Taskony, Tiván.*

Besenyő személynévet rejt (3) a *Dormánd, Makján, Pély.*

A szlávokkal, elsősorban a szlovákokkal való együttélés bizonyítékai az ő személynévek felhasználása a magyarok településnév-adásában (30): *Bakta* (H. 1: 15), *Barasó, Bilcs (Bilk?, H. 1: 17), Csány, Csász, Derecske, Detk, Domoszló, Dorog, Haláp, Kakat, Maconka, Markaz, Mizse, Muzsla, Nána¹, Nána², Orosz, Pásztó, Ráboly, Recsk, Szólát, Szomolya, Szórád, Szúcs, Vaja, Vécs, Visonta, Zaránk, Zsádány.*

Korai német betelepítőkre utalnak az ő személynévek (7) az *Atkár, Erk, Hacak, Kompolt, Méra, Pázmán, Verpelét* faluneveinkben.

Kabar személynév maradt fenn a *Pata* falunévben.

Hat településnév személynévi előzménye bizonytalan eredetű (*Alatka, Butaj, Degréte, Homor, Most, Vécsek ~Vecseg*).

A puszta személynévekhez teljesen hasonló módon és hasonló motivációval válhattak bizonyos nemzetségnevek (4) is településnévvé: így a *Harc, Szalók¹ Szalók², Tomaj, Vezekény¹, Vezekény²* (6).

A metonimikus névadással puszta személynévből keletkezett településnevekre jellemző a rövid alak is, hiszen kevés kivételt leszámítva csupán egy és két szótagból állnak.

3.1.3. A XV. század előtti Heves vármegye egyrészes településneveinek az alkotásában a vidék meglévő helynévi lexémái szintén szerepet kaptak (92). Általánosan az alapul szolgáló helynevek az újabbak létrehozásakor az utóbbiakban kétféle funkcióban szerepelhetnek: egyrészt megnevezőben, másrészt sajátosságot kifejezőben. Egy létező helynevet önmagában használva, vele egyrészes nevet alkotva egy másik denotátumnak valamely jellemző vonása fejeződik ki, vagyis csupán a jelölt településnek a sajátosságát kifejező szerepben fordulhat elő. A településnevek létrejöttében ekként részt vevő helynevek a helységnek egy más helyhez való viszonyát, pontos elhelyezkedését fejezik ki. Ilyen módon, vagyis metonimikusan bármely helyfajta neve átvonódhat egy szomszédos településre. Egyrészes tele-

pülésnevekben megnevező funkcióban csak az átvett, idegen eredetű helynevek szerepelhetnek.

Heves vármegyében efféle magyar névadással, víznév > településnév metonimikus változás nyomán gyakran (27) kapták a nevüket bizonyos víz (elsősorban vízfolyás) melletti települések. A víznévi előzményeknek alig több mint a fele egyrészes volt, így az *Aranyos, Árka, Árok, Balaton* (H. 1: 15), *Eger, Gyöngyös, Laksó, Örmény, Peles, Sirok, Tarna, Tarnóca, Tűrügy, Zsiva*. A kétrészesek -*árok, -aszó, -ér, -fő, -kút, -tó, -tő* utótagúak: *Erdőárka, Kétpókere* (H. 2: 236), *Ménésitő, Mezőárka, Mohágytő, Sajér, Szélespókere* (H. 2: 259), *Szikszo, Szinegfő, Tarjánszegkuta, Tinódtő, Tipászó, Váraszó*.

A vízkörnyéki, vízparti helyek nevei kevésbé vettek részt e folyamatban (5). Egyetlen egyrészes, az *Agarcs*, és négy kétrészes tartozik ide: az *Árok-mellék, Cserőkőz, Vécseszeg, Veresmart*.

A vármegye természeti adottságaiból következően a térszínformák nevei produktívabb névalkotók voltak (14). Az altípus egyedeinek az előzményei ritkábban egyrészesek: *Debrő, Dolna* (Csi. 43), *Köves*; jobbra kétrészesek: -*alj, -halom, -hegy, -kő, -szeg, -szurdok, -váralj* alaptagokkal. Így a *Póstornyalja, Apuchalma* (H. 1: 15), *Bánhalma, Hajóhalom, Hidvég, Hidvége, Kerekő, Makjánváralja, Oroszlánhegye, Pataszurdoka, Terpeszeg* (H. 1: 40) falunevek.

A mikrotoponimák közül a határneveket ritkábban használták fel települések megnevezésére (9). Egyrészeseket inkább: *Bekölce, Bikk* (H. 1: 18), *Füzes, Körtvélyes¹, Körtvélyes², Mesgye* (H. 1: 30); kétrészeseket alig: *Istenmezeje, Izsépfája, Nagyberék*. A településrészek neveit elvétve vonták át falvak megnevezésére (3): *Inevására, Pétervására; Kerekudvar*.

Bizonyos, egy-egy lakott helyen általánosan ismert, jelentős építmény neve viszont jóval kedveltebb eszköz volt a körülötte, mellette elhelyezkedő település azonosítására (21). Leginkább az egyházi építmények (védőszent nevét viselő templomok, monostorok), várak, utak nevéből lett ilyen módon településnév. Egyrészesekből: a *Szentdomonkos, Szenterszébet, Szentgyörgy* (H. 2: 260), *Szentimre, Szentjakab¹, Szentjakab², Szentmária, Szentmárton, Szentpál, Várad* (H. 1: 42); kétrészesekből: a *Hajóuta, Jánoshida, Kéregyház, Körümonostora, Nagyút, Oroszlánvár, Papmonostora, Sármonostora, Saruldegyház, Szekeresegyház, Tomajmonostora*.

Az idegen nyelvekből átvett településnevek a magyarság számára csupán megnevező funkcióval bírtak (9), ilyen a *Boroznok* (H. 1: 18), *Komját, Lóg* (szláv); *Maklár* (török); *Tálya¹, Tálya²* (vallón); *Tiribes* (Csi. 157), *Visnyó* (H. 1: 43), *Visznek* (szláv). Elképzelhető, hogy a jelenleg megfejthetetlennek bizonyult négy ismeretlen eredetű (*Bumold* (H. 1: 18), *Cheredalch* (H. 1: 18), *Gelmecs, Olfa*) is e kategóriába tartozik.

3.2. Morfológiailag jelölt lexémát tartalmazó egyrészes településnevek (48; 14,11%)

E típus tagjainak többségéről feltételezhetjük, hogy névképzéssel keletkeztek köznevekből vagy személynvekből, némelyek pedig meglévő településnevek kiegészülésével.

3.2.1. A köznévi kategóriák közül a jelöletlen egyrészes településneveket alkotók némelyike névképző morfémával társulva is részt vett településnevek alkotásában (18). Így a *halom*, *hany*, *kút* földrajzi köznevek, a *hárs*, *fürj*, *hő* növényt, állatot és talajállapotot jelentő szavak; a *magyar* ~ *megyer* törzs-, a *cseh*, *lengyel*, *német*, *olasz* nép- és az *apát*, *püspök*; *kémlelő*, *poklos* foglalkozásnevek.

Az *-i* képzővel (8) a *Hanyi*; *Csehi*, *Nemti*¹ (H. 1: 31), *Nemti*², *Olaszi*; *Apáti*, *Poklosi*, *Püspöki*; az *-aj* képzővel (2): a *Halmaj*¹, *Halmaj*²; a *-d* képzővel (5): a *Magyarád*, *Megyered*, *Lengyend*, *Kömlőd*, *Füred*; az *-s* képzővel (2): a *Kútos*, *Heves* és az *-ny*-nyel a *Harsány*.

3.2.2. Személynévi alapszók valamiféle helynévképzővel társulva, morfológiai szerkesztéssel jóval ritkábban hoztak létre településneveket a vármegyében (29), mint a pusztai személynévek metonímiával. Így jött létre az *-i* képzővel (14): a *Bocsi*, *Császi*, *Kocsi*, *Lőrinci*, *Páli*, *Petri*, *Sári*, *Szögi*, *Tenki*, *Szajli*, *Halápi*, *Mizsei*, *Oroszi*, *Honti*. A *-d* képzővel (10): az *Abád*, *Boconád*, *Endréd*, *Fajzad*, *Farkasd* (H. 1: 22), *Heréd* (H. 1: 25), *Iklad* (H. 1: 25), *Ivád*, *Karácsond*, *Köröd*. A *-cs* képzővel (1): a *Kürőcs*. Az *-sd* képzővel (1): az *Emberesd*. A *-k* képzővel (1): az *Abak*. Az *-ny* képzővel (2) pedig az *Atány*, *Abony*.

3.2.3. Inkább településnévi alapszóra gondolhatunk (1) a *Kövesd* esetében, amely alak a *Köves* formában már élő falunévnek *-d* képzővel való bővülésével keletkezhetett, s az eredeti falunévet mintegy megnevezői funkcióban vitte tovább.

A köznevekből vagy tulajdonnevekből alakult egyrészes településnevek funkcionális-szemantikai tartalma szorosan összefügg az alapszók jelentésével (és szófajiságával). A nem személyt jelentő köznevek utalhatnak a nevezett hely valamely jellemző sajátosságára: növény- vagy állatvilágára, jellegzetes talajára. A nem lakott helyre vonatkozó földrajzi köznevek és helynevek a falu lokális viszonyaira, elhelyezkedésére. A személyt, csoportot jelentő köznevek és személynévek pedig birtoklásra, ott lakásra. A településnévi alapszó viszont csupán az egyszerű megnevezésre szolgál.

Az egyrészes településnevek áttekintése végén mindenképpen meg kell említenem, hogy a típus szép számmal tartalmaz olyan, azonos településre vonatkozó névegyütteseket, amelyeknek tagjai látszólag ugyanazt a morfológiai jelöletlen vagy jelölt lexémát őrzik. Mivel ezek – a források tanúsága alapján – ugyanabban az időszakban éltek, többségükről feltételezhetjük, hogy egymással párhuzamosan keletkeztek metonimikusan vagy névképzéssel. Mint ahogy rajtuk kívül még szép számmal jöttek létre e két névkeletkezési móddal olyan nevek is, amelyeknek nem létezett képzős vagy

képzőtlen párjuk. Egyedül a *Köves ~ Kövesd* névkettősről valószínűsítettem, hogy inkább bővüléssel jött létre, hiszen egy domborzati névből metonimikusan alakult településnév (*Köves*) kapta meg analógiásan a *-d* képzőt, mintegy a modellhatás eredményeként. Heves vármegye XV. század előtti, azonos alapszót továbbvivő képzős és képzőtlen településnév-változatai a következők voltak: *Bocs ~ Bocsi*, *Csász ~ Császi*, *Cseh ~ Csehi*, *Endre ~ Endréd*, *Haláp ~ Halápi*, *Hany ~ Hanyi*, *Iván ~ Ivánd*, *Kocs ~ Kocsi*, *Kömlő ~ Kömlőd*, *Körü ~ Körüd ~ Körücs*, *Köves ~ Kövesd*, *Megyer ~ Megyered*, *Mizse ~ Mizsei*, *Német ~ Németi*, *Orosz ~ Oroszi*, *Sár ~ Sári*, *Szajla ~ Szajli*, *Tenk ~ Tenki*.

4. A kétrészes településnevek (91; 21,11%) lexikális-morfológiai felépítése

A vármegye kétrészes településneveinek utótagjaként vagy lakott helyet jelentő földrajzi köznevek, vagy a névrendszerben meglévő más településnevek állnak. Előtagjuk pedig lehet közszó (köznév, melléknév, számnév), személynév vagy helynév.

4.1. A kétrészes településnevek alaptagja (91)

4.1.1. A lakott helyet jelentő földrajzi köznévi utótagú kétrészes településnevek (40) leginkább szintagmatikus szerkesztéssel keletkeztek (36), s csak elvétve kiegészüléssel (4). Ritkábban minőség-, többnyire pedig birtokos jelzős összetételt (32) alkotnak. Az utóbbi csoportban jellemzőbb a grammatikai jelöltség, hiszen 18 név alaprésze visel birtokos személyjelet. Alaptagként nyolc egyszerű földrajzi köznév fordul elő, de ezek megterhelése igencsak különböző:

-*falu* (5): *Felfalu* (H. 1: 22), *Mikófalva*, *Tótfalu* (H. 1: 41), *Ugrafalva* (H. 1: 14), *Újfalva* (Csi. 164);

-*föld* (5): *Becsenekföldre*, *Demjénföldre*, *Keresztesföldre*, *Nyesteföldre*, *Vécsföldre*;

-*ház* (4): *Donaháza* (H. 1: 21), *Dormánháza*, *Dorogháza*, *Rabaszháza* (Csi. 62);

-*lak* (2): *Póslaka*, *Újlak*;

-*sok* (1): *Alsok*;

-*szállás* (1): *Árokszállás*;

-*telek* (21): *Ányástelek* (H. 2: 206), *Berecelke*, *Besenyőtelek*¹ (H. 1: 17), *Besenyőtelek*², *Bodonytelke*, *Erdőtelek*, *Fancsaltelke*, *Gamurtelek* (H. 1: 23), *Holatatelek*, *Jenőtelek*, *Lovásztelek*, *Márktelek* (Ko.), *Mikócsatelke*, *Pálitelek*, *Páltelek*, *Péteritelek*, *Poklostelek*, *Sólyomtelek*, *Sőtelek*, *Tagadótelek* (H. 1: 40), *Ugtelek* (H. 1: 41);

-*ülés* (1): *Hegenülése* (H. 1: 25).

Közülük kiegészüléssel keletkezett négy, és ezek előtagjában megnevező szerepű településnév áll (*Árokszállás*, *Jenőtelek*, *Péteritelek*, *Pálitelek*).

4.1.2. A településnevek alaprészében jelentkező helynévi lexémák minden esetben önmagukban is létező vagy korábban létezett településnevek, s megnevező szerepben vonatkoznak ugyanarra a településre (51). Az alaptagként álló településnevek két (egyrészes képzőtlen) kivételt (*Poromsápja*, *Simonhortja*) leszámítva, jelöletlen formában csatlakoznak az előtaghoz. A típusba tartozó összetett falunevek létrejötte vagy a falvak osztódásának, az elkülönült falurészek elnevezési, vagy az azonos alakú nevek elkülönítési igényeinek a következménye. Kialakulásukkal az azonos alaprészek az egykori összetartozásukat, a különféle bővítményi részek pedig az egymástól való megkülönböztetésüket, együttesen a pontos azonosításukat szolgálja.

Az eredeti településnév lehet pusztán egyrészes képzőtlen (40). A vele társuló, előtagi pozícióban álló lexémával alkotott kombinációk szerint különféle alcsoportokba rendeződnek:

- személyt, embercsoportot jelentő köznév + településnév (5): *Lovásznána*, *Magyartálya*, *Németkál* (Ko.), *Olasztálya*, *Timárfancsal*;
- földrajzi köznév + településnév (1): *Mezőizsép* (H. 1: 26);
- építmények (jelölt) köznevei + településnév (4): *Egyházasméra*, *Egyházasnána*, *Egyházastárkány*, *Kápolnástárkány* (H. 1: 40);
- (jelölt) növénynév + településnév (1): *Dióstarján*;
- egyéb (jelölt) köznév + településnév (1): *Dézmásszikszó*;
- melléknév + településnév (17): *Alméra* (H. 1: 30), *Alnémet*, *Alsóréde*, *Alsószólát* (H. 2: 204), *Alsótárkány*, *Altárkány*¹ (H. 1: 40), *Altárkány*² (H. 1: 40), *Felnémet*, *Felszólát*, *Feltárkány*, *Kiskomját*, *Kisréde* (H. 1: 35), *Kistálya*, *Kistarján*, *Középtárkány* (H. 1: 40), *Nagytálya*, *Nagytarján*;
- számnév + településnév (2): *Háromkál* (Ko.), *Kétszajla*;
- személynév + településnév (4): *Bogárbesenyő*, *Poromsápja*, *Simonhortja* (H. 2: 257), *Tekseszalók* (H. 1: 37);
- helynév + településnév (5): *Egerszalók*, *Szentgyörgycsány* (Ko.), *Szentmártonréde*, *Szihalombuda*, *Tiszaszalók*.

A vizsgált korban még kivételesnek számított alaptagként az eredetileg kétrészes településnév (2), ilyen a *Kápolnáserdőtelek* (H. 1: 22), *Kétlovásztelek*.

Az egyrészes képzett településnevek (9) közül valójában csak az *-i* képzősök számítanak jellegzetes utótagúaknak, a többi csupán egyszeri előfordulása:

- *-i* képzős (6): *Almagyari*, *Alpoklosi*, *Felnémeti*, *Gyöngyöspüspöki*, *Szurdokpüspöki*, *Tiszapüspöki*;
- *-d* képzős (1): *Szilvásvárada* (Ko.);
- *-ny* képzős (1): *Mezőharsány* (H. 1: 24);
- *-gy* képzős (1): *Alsámágy* (H. 1: 14).

4.2. A kétrészes településnevek előtagjának lexikális-morfológiai szerkezete

A vármegye településneveiben előtagként többféle szófajú közszoói (köz-névi, melléknévi, számnévi) és tulajdonnévi (személynévi és helynévi) lexéma fordul elő.

4.2.1. Közneveket e pozícióban mérsékelten használtak fel a névadók (21).

- Az e helyzetben előforduló *mező* földrajzi köznév a település elhelyezkedését mutatja meg (2). Ilyen a *Mezőizsép*, *Mezőharsány*.
- A vizsgált kor jellegzetes építményeinek a jelölt (-s képzős) köznevei (*egyház* 'templom', *kápolna*) szolgáltak az afféle objektumokkal való ellátottság kifejezésére (5): *Egyházasméra*, *Egyházasnána*, *Egyházastárkány*, *Kápolnástárkány*, *Kápolnáserdőtelek*.
- Az ugyancsak -s képzővel jelölt, növénynévi lexémák (*dió*, *szilva*) a falu határának a növényvilágára utalnak (2): *Dióstarján*, *Szilvásvár*.
- A *dézsma* ('egyfajta fizetési kötelezettség' jelentésű, a névrészek viszonyát szintén -s képzővel jelölő) köznév a falu lakosainak a rendszeres, de igen megterhelő kötelezettségére vonatkozott (1): *Dézmássziksó*.

A típusnak az eddig említett köznevei mind megnevező funkciójú alaptaggal társultak.

- A személyt vagy embercsoportot jelölő, mindegyik adatban jelöletlen köznevek viszont helyfajtajelölő földrajzi köznévvel és megnevező funkciójú településnévvel egyaránt (11). A népnevek minden esetben jelöletlen alaptaghoz (6): *Besenyőtelek*¹, *Besenyőtelek*², *Tótfalu*; *Magyartálya*, *Németkál*, *Olasztálya*; a foglalkozásnevek közül is csupán egy jelentkezik jelölt, birtokos személyjeles földrajzi köznév előtt, a többi szintén jelöletlen alaptaghoz társul (5): *Keresztesföldre*, *Lovásztelek*, *Poklostelek*; *Lovásznána*, *Timárfancsal*.

4.2.2. A vármegye településneveinek jellegzetes csoportját alkotják a melléknévi előtagú, minőségjelzős szerkezetűek (25). A névalkotásban részt vevő melléknévek mindegyike egyszerű, s az *alsó*t leszámítva egyaránt képzőtlen alakú. Jelentéseiket tekintve, a falvaknak mindössze háromféle sajátossága őrződik bennük: a viszonyított helyzet (*al-*, *alsó*, *fel-*, *közép*), méret (*kis*, *nagy*) és kor (*új*) jelzése. Ritkán tűnnek fel földrajzi köznévi alaptag előtt: *Alsók*, *Felfalu*, *Újfal*, *Újlak*; annál inkább megnevező szerepű településnevek előtt: *Alméra*, *Alnémet*, *Alsóréde*, *Alsószólát*, *Alsótárkány*, *Altárkány*¹, *Altárkány*², *Almagyari*, *Alpoklosi*, *Alsámágy*; *Felnémet*, *Felnémeti*, *Felszólát*, *Feltárkány*; *Kiskomját*, *Kisréde*, *Kistálya*, *Kistarján*; *Középtárkány*; *Nagyvár*, *Nagyvárján*.

4.2.3. A kétrészes településnevek tőszámnévi előtagja az egymástól a faluosztódás folyamatában elkülönült települések számára utal, egyúttal a

menyiségjelzős szintagmákban azoknak az együttes, összefoglaló szemléletét tükrözi. Ezeknek az alaptagja minden esetben megnevező funkciójú településnév (3): *Háromkál, Kétszajla, Kétlovásztelek*.

4.2.4. Heves vármegye egyrészes településneveinek az áttekintése nyomán kitűnt, hogy milyen sok tagot számláló típus a személynévi előzményűeké. Ha mennyiségi mutatóit és arányait tekintve jelentősen el is marad e mögött a kétrészesek előtagjában személynevet tartalmazók csoportja, mindenesetre az összetett nevek kategóriáján belül kiemelt helyet foglal el (30). Az e szófajjal kifejezett névrészek hasonló funkcionális tartalmat fejeznek ki, mint egyrészes társaik, vagyis azt, hogy a falu határát az előtagban megnevezett személy birtokolta, vagy ott lakott, ott viselt fontos tisztséget, esetleg ott történt vele valamiféle különleges esemény. A névrészek kivétel nélkül birtokos jelzős összetételt alkotnak. A személynevek leginkább a hely fajtáját (valamiféle lakott helyet) jelölő földrajzi köznevekhez kapcsolódnak (26), mégpedig a *-telek* köznév esetén gyakrabban annak jelöletlen alakjához (9), a többihez viszont egyöntetűen azoknak a jelölt, birtokos személyjeles formájához (17). A csoport tagjai: az *Ányástelek, Erdőtelek, Holatatelek, Márktelek, Páltelek, Súlyomtelek, Sőtelek, Tagadótelek, Ugtelek* – *Berecelke, Bodonytelke, Fancsaltelke, Gamurtelke, Mikócsatelke; Becsenekföldre, Demjénföldre, Nyesteföldre, Vécsföldre; Dormánháza, Donaháza, Dorogháza, Rabaszháza; Póslaka; Mikófalva, Ugrafalva; Hegenülése*.

Bizonyos személynevek egyrészes településnevekkel is alkottak újabb településnevet. A melléknévi előtagúak csoportjához hasonlóan ezek az alakulatok is a településosztódás vagy birtokos változása következményeként létesült, vagy újrannevezett falvak megnevezésére szolgáltak. A földrajzi köznévi alaptagúakhoz hasonlóan a birtokost vagy az ott lakó személyt nevezték meg, alaptagjuk ellenben csupán megnevező szerepben van bennük jelen (4): *Poromsápjja, Simonhortja, Bogárbesenyő, Tekseszálók*.

4.2.5. A vármegye kétrészes településnevei között találhatók olyanok (12) is, amelyekben az előtag helynév. Ezeknek épp a felében az előtag egyrészes településnév. Ez utóbbi előtagok vagy a kétrészes név jelölte falu pontos elhelyezkedésére utalnak (az utótagok pedig megnevező szerepű településnevek, 2): *Egerszálók, Szihalombuda*; vagy pedig megnevező szerepűek, vagyis az új kétrészes név ugyanarra a helyre vonatkozik, mint az előtag önmagában. Az alaptagok ezekben földrajzi köznevek, s kiegészüléssel hozták létre az új településneveket (4): *Árokszállás; Jenőtelek, Páltelek, Péteritelek*. Az utóbbi két adat előtagja egyrészes képzett településnév.

Az egyéb helynév + egyrészes településnév szerkezetű helynevek (6) előtagjában funkcionális tekintetben a helynek a más helyhez való viszonya fejeződik ki. Vízfolyáshoz való közelséget fejez ki (3) a: *Gyöngyöspüspöki; Tiszapüspöki, Tizzaszálók* nevek víznévi előtagja, egy domborzati

képződmény melletti helyzetet a *Szurdokpüspökié*, a védőszent nevét viselő templomhoz tartozást a *Szentgyörgycsány*, *Szentmártonréde* nevek építménynévi előtagjai. Az utótagok megnevező funkciójú településnevek, közülük egyedül a *Püspöki* alaprész képzett településnév.

A Heves vármegyei kétrészes településneveinek (91) a lexikális szerkezetét áttekintve, kitűnik, hogy azok alaprészeként többször jelenik meg valamiféle élő vagy korábban élt településnév (51), mint valamelyik helyfaját jelölő földrajzi köznév (40). Az előtagok döntően a falvak valamely sajátosságára (87) utalnak, s erre kimagaslóan legtöbbször valamiféle melléknevet (25) vagy személynévet (30) használtak fel.

5. Heves vármegye 431. XV. század előtti településnévének a lexikális szerkezetéről összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az ómagyar kor e századaiban az egyrészes, egyszerű helységnevek képezik e teljes állománynak a döntő hányadát (340; 78,88%). Az utóbbi adat az előző oldalak részleteivel egyúttal azt is igazolja, hogy a személy- vagy helynevekből metonimikusan keletkezett egyrészes településnevek az adott időszakban a régió helységneveinek az uralkodó típusát képezték.

Ehhez hozzászámítva a 91 kétrészes név 182 névrészt, s együttesen az 522 névrészt az alkotó lexémák oldaláról megvizsgálva, különösen szembe-tűnő a (hely birtoklására, használatára, az ott lakásra utaló) személynévek kimagasló előfordulása. Önmagukban állva 178 településnevet alkotnak, összetetteket pedig (előtagi helyzetben) más alaprésszel társulva, 30-at. Összesen tehát 208 településnévben (ez a neveknek a 48,25%-a, a névrészeknek pedig a 39,84%-a) jelentkezik valamiféle személynév. A feldolgozott adatok ugyanakkor igazolják azt a névtani szakirodalomban általánosan elterjedt nézetet, hogy a XI–XIV. századoknak a legproduktívabb településnévadási módja a pusztá személynév metonimikus felhasználása volt.

Ugyancsak figyelemre érdemes, hogy produktivitásukat tekintve minden közszoí kategóriát megelőznek a helynevek is, hiszen 152 névrész helynévi előzményű (a névrészeknek a 29,11%-a). Ez azt jelenti, hogy a névrészeknek majdnem a 70%-a tulajdonnévből származik. A korai ómagyar korban elterjedt névadási mód, amely szerint az osztódott, vagy az egymás szomszédságában alakult, vagy a viszonylagos közelségben létező (azonos nevű) falvak nevét igen gyakran az *al(só)*, *fel(ső)*, viszonyított helyzetre utaló jelzői névrésszel különítették el egymástól, a Heves vármegyei falunevekben is megfigyelhető. Ennek következtében a vármegyében is szabályos névkorrelációk sora jött létre.

A teljes névállomány minden egyrészes egyedének, illetőleg minden kétrészes településnév mindegyik névalkotó tagjának a szófaját figyelembe véve, a következő táblázat áttekinti az egyes szófaji kategóriák morfológiai-lag jelölt vagy jelöletlen képviselőit abszolút számukkal és összes előfordulásukat számarányukkal is.

Névalkotó lexémák szófaji kategóriái	Egyrészes településne- vekben		Kétrészes település neveken				Összesen	Szám- arány
			Bővítményi részként		Alap részként			
	Jelölt	Jelölet- len	Jelölt	Jelölet- len	Jelölt	Jelölet- len		
Lakott helyet jelölő földrajzi kn.		1			18	22	41	7,85%
Egyéb földrajzi köz- név	4	2		2			8	1,53%
Építményt jelentő köznév			5				5	0,95%
Törzsnév	2	12					14	2,68%
Népnév	5	8		6			19	3,63%
Foglalkozásnév	4	18		5			27	5,17%
Növénynév	1	2	2				5	0,95%
Állatnév	1	1					2	0,38%
Egyéb köznév	1	1	1				3	0,57%
Melléknév				25			25	4,78%
Számnév				3			3	0,57%
Személynév	29	149		30			208	39,84%
Nemzetségnév		6					6	1,14%
Víznév		27		3			30	5,74%
Vízparti hely neve		5					5	0,95%
Domborzati név		14		1			15	2,87%
Határnév		9					9	1,72%
Település(rész)név	1	3		6	2	49	61	11,68%
Építménynév		21		2			23	4,40%
Jövevénynév		9					9	1,72%
Ismeretlen előzményű		4					4	0,76%
Összesen	48	292	8	83	20	71	522	100%

Irodalom

- Barabás Irén 1984. *Fejér megye helységneveinek rendszere*. NÉ. 17: 78–80.
- Benkő Loránd 1998. *Név és történelem*. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp.
- Benkő Loránd 2003. *Beszélnek a múlt nevei*. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdon-
nevekről. Bp.
- Bényei Ágnes–Pethő Gergely 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településnevei-
nek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- Csi. = Csiffáry Gergely 2005. Pesty Frigyes: *Heves vármegye helynévtára*. Eger.
- Fehértói Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár*. Bp.
- Györffy Erzsébet 2004. Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jel-
lemzői. In: *Helynévtörténeti tanulmányok. 1.* Szerk. Hoffmann István–Tóth
Valéria. Debrecen. 129–44.
- Györffy György 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. Bp.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan*. Bp.

- Hévvízi Sándor 1993. Békés megye településeinek rendszere. *Hungarológia*. 5: 260–5.
- Hoffmann István 1993. Helynevek nyelvi elemzése. *DEMNYIK*. 61. sz. Debrecen.
- Hoffmann István 2003. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. Debrecen.
- H. 1. = B. Huszár Éva 2000. Heves megye helyneveinek vizsgálata. In: *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*. 15. Szerk. Zádorné Zsoldos Mária. Szolnok. 9–94.
- H. 2. = B. Huszár Éva 2002. Heves megye elpusztult falvainak történeti topográfiája. In: *Historia est...* (Írások Kovács Béla köszöntésére) Szerk. Csiffáry Gergely. Eger. 189–277.
- Juhász Dezső 1981. Veszprém megye helységneveinek rendszere. *MNyTK*. 160: 253–63.
- Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Bp.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp.
- Kiss Lajos 1997. Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Bp.
- Kondorné Látkóczy Erzsébet 1997. Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. *Heves Megye Forráskiadványai*. 4. Szerk. Bán Péter. Eger.
- Ko. = Kovács Béla 1991. *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára*. 1. Heves megye. Bp.
- Körmendi Géza 1989. Komárom megye helységneveinek rendszere. *MNyTK*. 183: 132–5.
- Kristó Gyula 2004. A magyar történeti helynévkutatásról. In: *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*. Szerk. Farkas Ferenc. Bp. 161–4.
- Ördög Ferenc 1981. Zala megye helységneveinek rendszere. *MND*. 12. sz. Bp.
- Póczos Rita 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- Rác Anita 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- Tóth Valéria 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. (Abaúj és Bars vármegye). Debrecen.
- Várkonyi Imre 1984. Somogy megye helységneveinek rendszere. *Somogyi Almanach*. 41. sz. Kaposvár.